
Egon ŠTAJNER

DOŽIVEO SAM 21. VEK

Roden je 30. maja 1926. godine u Subotici, od oca Mavra i majke Fride, rođene Bencion. Rastao je u petočlanoj porodici kao najmlađe dete. Od najuže porodice u holokaustu je stradalo sedam članova, među kojima otac Mavro i deda Markus Štajner, kao i više članova šire porodice.

Posle rata nastavio je školovanje u Novom Sadu i Beogradu. Radio u „Srboteksu“, kasnije na Radio-Beogradu i Radio-Jugoslaviji kao urednik emisije na mađarskom jeziku, potom u Novom Sadu, gde je premešten u Institut za međunarodnu politiku i privredu. Kao viši stručni saradnik radio je u Odeljenju za istočnoevropske zemlje. Po završetku Ekonomskog fakulteta, radio u Privrednoj komori Srbije, posle je bio savetnik Republičkog i Saveznog ureda za privredno planiranje. Bio je i direktor za inostrani turizam u agenciji „Globus“, u Beogradu.

Oženio se Verom Vajs 1948. godine i sa njom ima dvoje dece: kćerku Juditu, stručnog prevodioca, i sina Zvonka, matematičara i magistra statističkih nauka. Ima dve unuke. Posle smrti supruge Vere živi sa suprugom Emilijom, rođenom Kostić.

U Subotici sam živeo do svoje osme godine. Moj otac, zastupnik sisačke fabrike šešira i tuljaca „JUREIFI“ za Vojvodinu, morao je, zbog posla, 1934. godine da se preseli u Novi Sad. Tako sam i ja dospao u Novi Sad, gde sam dočekao izbijanje rata 1941. godine.

DETINJSTVO

Rastao sam u petočlanoj jevrejskoj građanskoj porodici, uz sestru Alisu i brata Miroslava. Nismo bili pobožni, ali moji roditelji su slavili sve veće jevrejske praznike. U osnovnoj školi učio sam veronauku (išao sam u jevrejsku osnovnu školu), a posle obimnih priprema, koje je sa mnom vodio rabin Šilber, otpevao sam u sinagogi odgovarajuću molitvu za Bar-micva.

Kao najvažnije sećanje iz detinjstva pomenuo bih: prvo, moju baku Henrijetu, poreklom iz bečke jevrejske porodice Rozencvajg. Uz nju sam rastao dok smo živeli u Subotici. Sa njom sam govorio nemački. Naučila me je da čitam i da pišem nemački. Odvojila se od nas i preselila u Beograd 1933. godine. Povala me je sa sobom i upisala u treći razred osnovne škole u Dušanovoj ulici. „Izdržao“ sam samo prvo polugodište. Školski drugovi su me neprestano ismejavali zbog naglašenog mađarskog akcenta, što nisam mogao da podnesem i vratio sam se roditeljima, u Suboticu.

Drugo čega se sećam je moje uključivanje u omladinski pokret „Hašomer hacair“. U tom pokretu, i u Subotici i u Novom Sadu, stekao sam sjajne prijatelje, drugove i drugarice, a i levičarsko vaspitanje. Polako se formirao moj prvi životni cilj – da se iselim sa jednom „alijom“ u tadašnju Palestinu i da aktivno učestvujem u izgradnji jevrejsko-arapske države. U kenu smo učili i pevali jevrejske halučke pesme, učili smo se drugarstvu, deljenju dobrog i zla, istrajnosti i upornosti.

Treće, zbog „numerus klauzusa“, posle završene male mature u novosadskoj gimnaziji, morao sam da prekinem školovanje. Otac je odlučio da me „da na zanat“. Učio sam tašnerski zanat kod novosadskog majstora Đorđevića i kalfe Milosavljevića (oboju su se po izbijanju rata preselila u Beograd), što mi je omogućilo da preživim u prvim ratnim godinama.

Održavao sam kolegijalne i prijateljske odnose i sa vršnjacima Srbima. Nikad i ni u čemu nisam osetio prema meni neki poseban odnos, kao Jevrejina.

Četvrto, čega se sećam iz toga doba, je bavljenje sportom. Bio sam član novosadskog kluba „Makabi“. Redovno sam pohađao časove gimnastike pod nadzorom trenera Gutmana. Aktivan sam bio i u stonoteniskom ogranku društva. Na prvenstvu Vojvodine 1939. zauzeo sam treće mesto, posle Harangoza i Blažona, iz Zemuna. Da se razigravalo za treće i četvrto mesto, verovatno bih bio četvrti jer je

Deža Rajh, član „Hašomer hacaira“, u to vreme, bio bolji stonoteniser od mene.

VREME RATA 1941–1944.

Rat sam doživeo teško. Odjednom mi se sve u životu promenilo. Kad su aprila 1941. godine mađarske trupe ušle u Novi Sad, došlo je do kraćeg puškaranja. Posle dva dana, kada je puškaranje prestalo, pošao sam u ken, preko Futoške ulice. U toj ulici, kojom je prolazila tramvajaska pruga, na svakoj banderi, u razmaku od po 15 metara, visila su po dva obešena ljudska tela. „Hašomer hacair“ je bio zabranjen. Više se nisam mogao sastajati sa svojim haverim i haverot. „Makabi“ nije funkcionisao: nisam više pohadao časove vežbanja i nisam mogao da igram ping-pong.

Moj majstor Đorđević napustio je Novi Sad. Zaposlio sam se kao šegrt kod Šandora Tota, koji je pravio kofere.

Morao sam da se snađem u novonastalim uslovima. Ojađeni onim što nas je snašlo, počeli smo da se organizujemo. Gotovo 90 % članova nekadašnjeg „Hašomer hacaira“ je, 1941. i 1942. godine, pristupilo pokretu otpora. Mene je u SKOJ organizovao, u jesen 1941, stariji brat Jakova Ripa, mog havera iz kvuće „Mišmar“. U ovom aktivu bili su, pored Jakova Ripa i mene, još Bruno Hofman i Šlomo (ne sećam mu se prezimena). Imali smo zadatak da rasturamo letke po kućama, bacamo eksere po putevima radi bušenja guma na vojnim kamionima koji su tuda prolazili. Skupljali smo i „crvenu pomoć“. Bruno Hofman i Jakov Rip učestvovali su i u paljenju žita u Rumenci, kod Novog Sada.

Krajem 1941. godine mađarska policija otkrila je ilegalnu organizaciju otpora i pohapsila njene članove. Da li smo bili jedini skojevski aktiv ili je bilo i drugih, ne znam – ali, mi nismo otkriveni. Tek sam, krajem sedamdesetih godina, saznao kako je naš aktiv ostao neotkriven. Naš sekretar Mordo Rip bio je prijatelj Ljubice Bimbike - Mandel, tada kandidata za člana Komunističke partije. Ona je bila „veza“ za Morda, a sama je bila u „vezi“ sa Ledererom, članom MK KPJ. Mandelova nije „provalila“ svog prijatelja, a Lederer (obešen januara 1942, u krugu novosadske kasarne) takođe nije govorio o ovom aktivu SKOJ-a. Tako sam u vreme kada je preko dvesta pripadnika pokreta otpora u Novom Sadu pohapšeno i osuđeno na višegodišnje zatvore, ostao pošteđen zajedno sa ostalim članovima ovog aktiva.

JANUAR, 1942.

Mora zbog hapšenja 1941. godine, koja su pogodila i pedesetak članova „Hašomer hacaira“, teranja novosadskih Jevreja – muškaraca od 20 do 50 godina – na prinudni rad i njihovih priča da su golim rukama morali da vade zardale eksere iz dasaka i o drugim poniženjima kojima su bili izloženi još nije prošla, a mađarska vojska je 21. januara 1942. godine otpočela sprovođenje Racije u Novom Sadu. Racija je tih dana sprovedena i u okolini: u Žablju, Čurugu, Nadalju i u drugim mestima. Pokolj je vršen metodično. Vojska je upadala u kuće najbogatijih, u prva dva dana Racije. Najpre su zahtevali da se iznesu dragocenosti i preda gotov novac. Kada bi to pokupili, ubijali su sve redom, cele porodice: muškarce, žene, decu. Gde su prošli, ostavljali su za sobom mrtve i pustoš. Streljanja su vršena u kućnim dvorištima, pred kućama, na igralištu novosadskog atletskog kluba NAK-a. Drugog, a posebno trećeg dana, mađarske trupe išle su od kapije do kapije i tražile Jevreje. Tako su poslednjeg, trećeg dana zazvonile i na kapiji naše kuće. To se dogodilo negde oko 10, 30 sati ujutro. Kada smo nas sedmoro (tata, mama, sestra, brat, ujak i ujna sa bebom od godinu dana i ja) sišli, na ulici je bilo nešto više od deset ljudi. Vodili su nas iz ulice Zrinyi Ilona (Petra Zrinjskog) prema zgradi novosadske pošte, a zatim Železničkom ulicom do hotela „Bristol“, gde smo skrenuli ka Štrand putu. Bilo je veoma hladno, 26° C ispod nule. Kretali smo se veoma sporo. Stajali smo pred svakom kućom, a vojnici su se kod domara i stanara raspitivali za Jevreje. Ako su doznali da ih ima, isterivali bi ih na ulicu. Kolona se neprekidno povećavala. Na Štrand putu ubrzo nas je bilo 80–90. Kada smo prošli nekadašnji podvožnjak i stigli na oko dvesta metara od ulaza na Štrand, pored nas su prošla dva vojna kamiona puna leševa. Mnogi iz naše kolone užasnuli su se i zajaukali, a neki zaplakali. Negde oko pola tri posle podne, naša kolona je zaustavljena na oko 250 metara od ulaza na štrand. Prema nama, iz suprotnog pravca, nailazila je kolona od četrdesetak Jevreja. U prvom redu prepoznali smo Liliku Paunc, maminu prijateljicu. Vojnici koji su nas vodili naredili su da se okrenemo i da pođemo za ovom kolonom. Odveli su nas u nekadašnji Sokolski dom. Tamo su nam naredili da sednemo na pod. Zadržali su nas do oko pola devet, obavili legitimisanje, rekli da se „dobro vladamo“ i da će tada „sve biti u redu“ i pustili nas kućama.

Dok smo bili u Sokolskom domu, saznali smo da su, kroz ulazna vrata za Štrand, vojnici odvodili po petoro iz kolone. Ubijanje je pre-

kidano dok su istovarivali leševe iz kamiona. Kasnije, posle Racije, saznali smo da su pred streljanje, uvedenima u Štrand zapovedali da se svuku do donjeg rublja, i potom kleknu na dasku ispred rupe u ledu. Pucali su im u potiljak i bacali ih u vodu. U proleće, kada se led otopio, na stotine leševa plovilo je niz Dunav, u pravcu Beograda.

Brat i ja smo izračunali: da je Racija trajala samo još koji čas, nas više ne bi bilo. Kolona preživelih brojala je gotovo sto pedeset ljudi. Nisam siguran, ali mislim da iz ove kolone nema više od desetak još uvek živih Jevreja.

Jevreji su u to vreme odvođeni na prinudni rad. Za vojnu službu dorasli i stariji odvođeni su na istočni front, gde su kopali rovove, obavljali razne prljave poslove. Po pravilu, gubio im se svaki trag. Zakon o nošenju žute trake na području Vojvodine, donet je u Mađarskoj tek marta 1944, kada su nacisti okupirali Mađarsku, a vlast preuzeli tzv. „strelasti krstovi“ na čelu sa mađarskim nacistom Salašijem. Pored obaveze nošenja ovog obeležja, Jevrejima je zabranjeno ulaznje u javne ustanove, lokale i sl. Ubrzo je počelo i deportovanje. Najpre su dovođeni u sabirne centre (hotel „Sloboda“ u Novom Sadu, Mlin u Subotici, logor u Bačkoj Topoli i druge), odakle su vršene deportacije u Aušvic. Moj brat Miroslav – Fric bio je u to vreme u mađarskom zatvoru u Vacu, osuđen na višegodišnju robiju, a sestra Alisa krila se s lažnim dokumentima u Budimpešti. Od moje uže porodice u Aušvic su deportovani samo otac i majka. Međutim, od šire porodice – njih mnogo.

OPSTANAK, HAPŠENJE I ZATVOR

Odmah posle Racije, otac me je samog, sa nepunih šesnaest godina, uputio u Budimpeštu. Moj stric Albert, koji je živeo u Budimpešti, zakupio je za mene jednu devojačku sobu, blizu Zapadne železničke stanice, i obezbedio mi da radim kao šegrt u jednoj tašnerskoj radionici. Posle sam ga veoma retko viđao. Bio sam prepušten sebi. Za početak sam imao veoma malo novca, samo koliko da se snađem. Moja plata bila je tako mala da od toga nisam mogao da plaćam kiriju i da se hranim. Sećam se da sam, u početku, ishranu sveo na pečenu bundevu koju sam kupovao u pekari odlazeći na posao. Pošto sam savladao skoro sve u poslu (još dok sam radio kod Đorđevića), odlučio sam da prekinem izučavanje zanata. Zaposlio sam se kao „priučeni radnik“ i u tom zvanju radio u više peštanskih tašnerskih radionica. Zahvaljujući dnevnom i noćnom radu, zarađivao sam više. Sećam se da mi je, kao

šegrtu, plata iznosila oko 320 penga mesečno, a već od početka 1943. zarađivao sam 720 penga nedeljno, što se moglo smatrati velikom zaradom. Moj otac je, na primer, za vođenje knjigovodstva u jednom novosadskom preduzeću, čiji je vlasnik bio Jevrejin, zarađivao 1000 penga mesečno.

Za to vreme vezuje me i druženje s bratom Miroslavom, koji se nešto posle mene preselio u Budimpeštu i zaposlio kao kurir u jednoj uglednoj radnji modne konfekcije. Njega sam mnogo voleo, uticao je na moj posao. Radio je taj posao sve do hapšenja, novembra 1942. godine.

Avgusta 1943. vratio sam se iz Budimpešte u Novi Sad gde sam, uz materijalnu podršku roditelja, opremio i otvorio svoju sopstvenu tašnersku radionicu. Svi novosadski majstori, znajući me kao dobrog i stručnog radnika, davali su mi poslove. Poslove sam dobijao od Nemca Majera, od Čeha Šmolke, od Mađara Boroša i Šandora Tota, kod koga sam kratko vreme radio kao šegrt. Kupujući materijal sopstvenim sredstvima, izrađivao sam u svojoj režiji novčanike, aktovke, ženske tašne i sl. i prodavao vlasniku robne kuće u glavnoj ulici Novog Sada. Odlično sam zarađivao. Od jednodnevne zarade mogao sam sebi da kupim po meri pravljene duboke cipele. Pomagao sam i roditeljima.

Ujesen 1943. godine ponovo sam se priključio pokretu otpora. Bio sam sekretar aktiva, čiji su članovi bili Marta Štark, Jevrejka, sestra Egona Štarka koji je odležavao zatvorsku kaznu, i Mirko Šenberger, već zatvaran, a posle nekoliko meseci pušten iz zatvora, inače nekadašnji član Hašomer hacaira. Sa nama su se družili i Miša Šenk (zatvoren 1941. godine, odležao zatvorsku kaznu) i Karlo Feldšer zvani „Felo“ – obojica negdašnji članovi Hašomer hacaira. Mene je na vezi držao Jožef Fišteš, Mađar, grafički radnik. Naš rad sastojao se u prikupljanju tzv. crvene pomoći, izučavanju marksističke literature i spremanju za prebeg u partizane. Marta 1944. godine, posle očeve deportacije, počeo sam da tražim mogućnosti odlaska u partizane. Nisam spavao kod kuće. Početkom aprila uspostavio sam vezu sa Smiljom Aćimović, članom gradskog komiteta SKOJ-a Novog Sada i ugovorio sa njom dan odlaska u partizane. Možda četiri dana pre ugovorenog datuma, sreo sam se sa Mišom Šenkom, koji mi je rekao da će se, za dva dana, prebaciti u partizane i da mogu s njim. Pošto sam i ja imao ugovoren datum prebacivanja, možda malo sujetno i nadobudno, odgovorio sam da i ja imam vezu i ugovoreni termin za odlazak.

Dva dana nakon opisanog susreta. Mirko Šenberger ugovorio je sa mnogom sastanak. Ne razmišljajući mnogo o pozivu, sreo sam se sa njim. Nismo se dugo zadržali. Rekao mi je da bi bilo dobro da te večeri spavam kod kuće, da će „Verica Vla koju progone“ doći kod mene da prenoći, pošto „nisam kompromitovan“. Poslušao sam ga. Verica Vla nije došla, ali mađarski agenti su ujutru, u pola četiri, upali u stan i uhapsili me. Odveli su me u veliku salu nekadašnjeg Oficirskog doma u Novom Sadu, na obali Dunava. Sala je bila puna uhapšenika. Sedeli su na oko dva metra jedan od drugog. Među uhapšenicima sam video moju vezu Jožefa Fišteša, Mirka Šenbergera, Martu Štark i druge meni poznate iz Fištešove okoline.

Mađarski agenti su me tri puta saslušavali. Poslednje saslušanje teklo je uz suočavanje sa Šenbergerom. Tražili su od mene da potvrdim neki njegov iskaz, koji je on meni navodno saopštio, a teretio je jednu profesorku mađarske narodnosti! U toku saslušavanja sam tučen i mučen. Tukli su me pendrekom, mučili strujom. Tražili su da priznam ono čime su me teretili već uhapšeni i saslušavani prijatelji. Nikoga nisam odao, ili – kako se to onda govorilo – „provalio“. Osuđen sam znatno kasnije (septembra 1944. godine), na četiri godine robije, od suda koji je zasedao u Bačkoj Topoli.

Za vreme boravka u Oficirskom domu, desilo mi se sledeće. Bila je nedelja, dan kada agenti nisu saslušavali uhapšeničke. Mađarski vojnici, na čelu sa narednikom, koji su pazili da međusobno ne razgovaramo, sproveli su akciju prikupljanja novčanih priloga od nas uhapšenika za mađarske vojnike koji su se borili na istočnom frontu. Za prikupljanje pomoći odredili su Martu Štark i dve drugarice. Njih je pratio jedan mađarski vojnik. Kad su došli do mene, podigao sam se i iz malog džepa u pantalonama izvadio i predao metalni novčić od dva filira. Marta se glasno nasmejala. Kad je prišao narednik i upitao zašto se smeje, glasno je odgovorila: „Zato što je dao dva filira“. Kad su to čuli uhapšenički, mnogi su se nasmejali. Dežurni narednik mi je odredio kaznu „hvatanja muva“: morao sam da, kraj zida, stojim na jednoj nozi, podignem obe ruke i neprekidno otvaram i zatvaram šake. Za svako posustajanje dobijao se udarac kundakom u leđa. „Hvatao sam muve“ dosta dugo, sve dok me jedan drugi „nedisciplinovan“ nije zamenuio. Od ove smene „nedisciplinovanih“ nisu prošla ni dva minuta, a u salu je ušao dežurni agent. Upitao je narednika zašto je uhapšenik kažnjen. Ovaj je objasnio da je bio nedisciplinovan. Čuvši objašnjenje, agent je uhapšenika poveo sa sobom i tako ga pretukao da su ga umotanog u cebe vratili u salu...

Početak maja, po završetku isledenja i potpisivanja zapisnika, mađarska policija nas je smestila u SS koncentracioni logor blizu Bačke Topole. U velikoj prostoriji, u kojoj su bili smešteni muškarci, pro našao sam tri dušeka sa ispisanim imenom i prezimenom mog oca. Tako sam saznao da je moj otac, sa drugim Jevrejima Vojvodine, pre mene bio u ovom logoru i iz ovog logora odveden u Aušvic, gde je ugušen u gasnoj komori.

DAHOU

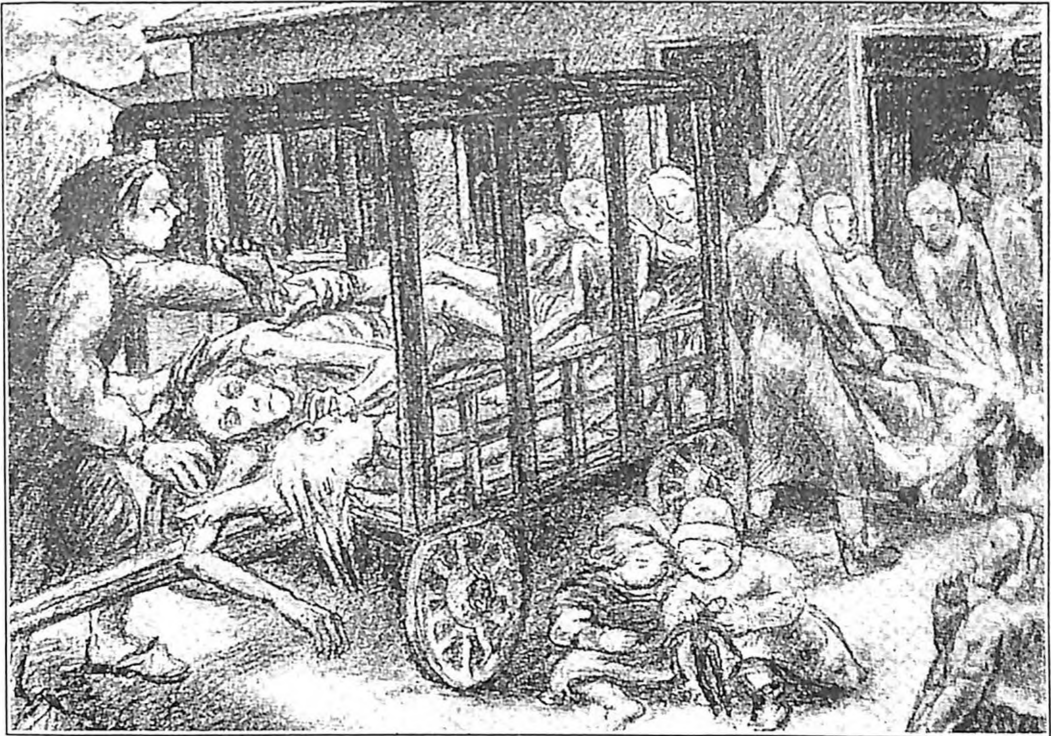
Kada su Sovjetska armija i Narodnooslobodilačka vojska počele da se približavaju Bačkoj Topoli, logor je ispražnjen a logoraši transportovani u Komarom, malo pogranično mesto u zapadnoj Mađarskoj, prema tadašnjoj Čehoslovačkoj. U tom mestu, u podrumima obližnje tvrđave, mađarske vlasti su smeštale zatvorenike i iz drugih tamnica. Tamo sam sreo više drugova i drugarica koji su bili hapšeni i osuđivani još 1941. godine. Mađari su sve zatvorenike u Komaromu predali Gestapou, početkom novembra 1944.

U vagonima za stoku, bez jela i pića, transportovani smo puna dva dana. Muškarci su upućeni u koncentracioni logor Dahau, dok su žene najpre zadržane u mestu Alah, a potom transportovane dalje, u Bergen Belzen. Od naše grupe (oko dvesta muškaraca), preživelo je oko dvadesetak. Od žena iz grupe preživelo ih je više – pedesetak.

Čim smo ušli u krug logora, naterani smo da stojimo na takozvanom „apel placu“ tri-četiri sata. Bilo je hladno i padala je sitna kiša. Posle transporta u vagonima za stoku i dva dana putovanja, ovo se ipak lakše podnosilo. Po petoro smo privođeni logorskoj administraciji. Tamo su nam oduzeli sve vredno što smo još imali (meni zlatni prsten, koji sam dobio od bake za Bar-micva, i zlatni lančić). Zavedeni smo u zatvorske knjige. (Pukim slučajem dr Eva Čavčić, rođena Cuker, donela mi je jednom prilikom iz Jad Vašema list na kojem su se, kao isečci, nalazila naša imena. Njeno prilikom uzimanja podataka ženama u Alahu, a moje prilikom uvođenja u knjige u Dahau.

Posle zavođenja u knjige, odvedeni smo u „duš-raum“, gde smo ošišani do glave, a potom nam je nularicom napravljena crta nasred glave, da bismo bili prepoznatljivi. Iz tuševa su šiknuli mlazevi tople vode. Potom su nas „dezinfikovali“ ne baš razblaženom tečnošću (da li hlor ili kreč?). Užasno je peklo ispod pazuha, oko genitalija, čmara... Na kraju smo dobili robijaška odela: pantalone, košulju, kapu... Svaki robijaš je dobio broj kojim je zaveden u admini-

straciji. Pored broja, tj. ispod njega, našivena je i oznaka grupe. Crveni trougao pokazivao je da smo politički krivci, a jedna uska žuta lenta iznad trougla označavala je da je neko Jevrejin. Od tog trenutka smo pred zatvorskim vlastima prestali da budemo ljudska bića. Postali smo brojevi. Od ličnih stvari mogli smo da zadržimo samo cipele. Meni su ih iste večeri ukrali, jer sam ih stavio ispred kreveta na kojem sam spavao. Do oslobođenja hodao sam u robijaškim drvenim klompama.

„Jedan tužan rad...“ – iz zbirke crteža Farnuskinje Frans Audoul, zatočnice logora u Ravensbriku, broj 27933, koja je crtala na papiru ukradenom od SS-ovaca

Logor se sastojao iz dva reda sa po tridesetak baraka. Svaka je raspolagala sa četiri dvosobna odeljenja i kupatilom, opremljenim sa više klozetskih šolja i lavaboa. U svakoj sobi bila su podignuta tri reda kreveta. Kada smo prispeli u Dahau, naša grupa robijaša bila je sabijena u dve prostorije jednog odeljenja barake. Na krevetima je bilo po koje ćebe. Nije nam bilo hladno. Spavali smo jedni uz druge, telo do tela. Ustajalo se veoma rano, možda u pola četiri, ne sećam se tačno. Tu smo, ispred našeg odeljenja u baraci, stajali svrstani po desetoro ili više u redu, a kapo odeljenja nas je stalno prebrojavao.

Nešto kasnije stigao je i prvi obrok, tzv. „hitler kafa“. Jutarnje prebrojavanje i stajanje u redu predstavljali su dnevni egzercir. Ishrana se sastojala iz podnevne supe – litar sa kostima – i večernje supe – pola litre bez kostiju. Osim toga imali smo i dnevno sledovanje hleba koje se neprekidno smanjivalo, da bi aprila meseca potpuno nestalo, kao i večernji obrok supe.

PRVI SUSRET SA BOLNICOM

Kapo našeg odeljenja, Namac – kriminalac, sačinio je prve spiskove za tzv. „arbeitskomande“. Ja sam dospeo na te spiskove. Međutim, u Dahau je važno i sledeće pravilo: da bi se logor zaštitio od epidemije, svaki robijaš sa temperaturom većom od 38° upućivan je na pregled u bolnicu. Revir se sastojao iz više baraka u kojima su sobe predstavljale odeljenja za pojedine bolesti i raspolagale krevetima na dva nivoa. Lekarsko osoblje su činili zatvorenici lekari iz okupiranih zemalja Evrope. Lekari su morali da postupaju sa bolesnicima, naročito kada se radilo o bolničkoj nezi, prema propisima logorskih vlasti, koje su sačinili nemački SS lekari!

Zahvaljujući ovom režimu u Dahau, preživeo sam Holokaust. U logor sam dospeo sa anginom i visokom temperaturom. Upućen sam odmah u bolnicu i izbegao napuštanje logora sa „arbeitskomandom“, u koju sam upisan. Iz te grupe niko se nije živ vratio! Kada sam vraćen u baraku, mislim posle četiri ili pet dana provedenih u reviru, činio sam sve da bih ponovo dobio visoku temperaturu. Trčao sam u malom prostoru ispred barake, oznojen sedao na sneg i hladan beton, iz kupatila moker izlazio na zimu i sl. Uspeo sam, posle nekoliko dana, valjda početkom decembra, da sa zapaljenjem pluća i sa preko 40° temperature ponovo dospem u bolnicu. Okružili su me pažnjom. Kad su čuli da znam nemački, doneli su mi na čitanje knjigu „Mrtvački brod“ od Travena. Knjigu sam pročitao u toku drugog tronedelnog boravka u reviru.

MOJ JUNAČKI DAN

Na blok sam dospeo krajem decembra 1944. ili početkom januara 1945. Mislim da je Dahau tada bio pod karantinom. „Arbeitskomandi“ više nije bilo. Po rubovima odeće vrvele su vaši. Svakodnevno smo dvaput podvrgavani strogoj „lajze kontroli“ da bismo istrebili vaši. Hrana je bila slabija: na bloku su umirali stariji i iznemogli ro-

bijaši. Njih bi oprali i na palac desne noge okačili cedulju sa ispisanim njihovim brojem. Svakog dana su ih kupili i odnosili. Opet sam se upinjao da dođem u revir i – ponovo uspeo! Lekari su konstatovali da imam zapaljenje srednjeg uva i da me moraju operisati. Lekar koji me je pregledao bio je jedan poznati budimpeštanski hirurg. Saznavši da govorim mađarski, razgovarao je sa mnom i oslovljavao me sa „sine“.

Ja sam se „pripremao“ za operaciju. Pitao sam, naime, jednog već operisanog logoraša, koji je ležao pored mene, kakvi su bolovi koje treba da pretrpim. On mi je opisao tok operacije. Bio sam pre slab. Nisu mogli da me opiju. Uz slabu lokalnu anesteziju lekar mi je probijao lobanju. U toku operacije razgovarao je sa mnom. Tražio je od mene da glavu držim čvrsto. Nisam nijednom jauknuo. Posle operacije lekar mi je čestitao. Rekao je: „Ovakvog pacijenta još nisam imao!“ Čim je to izgovorio, briznuo sam u plač. Plakao sam desetak minuta i kroz plač neprestano govorio: „Gospodine doktore, ja neću da plačem, ništa me ne boli, ali ne mogu da se zaustavim“. „Neka, neka, sine, samo se isplaci...“

Posle operacije temperatura je spala. Lekar je bio zadovoljan mojim oporavkom. Međutim, sukobio sam se sa bolničarom, Poljakom. Zatražio sam od njega „gusku“. Odbio je rekavši: „Neću da služim Jevrejina. Ako ti je guska potrebna, uzmi je sam.“ Nisam odgovorio. Dan posle operacije, još rovit, ustao sam i uslužio se. Bilo je veoma hladno, januara 1945. godine. Visoka temperatura se povratila. Kada me je sledećeg dana ujutro lekar obilazio i video da sam pod visokom temperaturom, upitao je šta se to dešava? Ispričao sam mu kako se ponašao bolničar. Nije komentarisao. Pozvao je bolničara u lekarsku sobu i pretukao ga. Cela soba je čula njegovo jaukanje. Posle nekoliko minuta došli su bolničari iz laboratorije i uzeli mi ispljuvak na analizu. Nepun sat nakon toga ja sam, iz odeljenja za ušne bolesti, prebačen u odeljenje za tuberkulozne bolesnike. Umesto tri nedelje, u bolnici sam ostao duže od mesec i po dana. Uz to, dobijao sam „pojačanu ishranu“ i nisam dalje slabio. Još značajnije od toga bilo je da sam preležao u bolnici period kada je u Dahauu, po barakama, harao i puštošio trbušni tifus!

Bolnicu sam napustio 1. marta 1945. Upućen sam na blok, a kad sam stigao do bloka, nisam mogao da poverujem. U dvoodeljenjskom delu barake bilo nas je jedva tridesetak zatočenika. Jutarnjeg apela – egzercira više nije bilo. Nije bilo „arbeitskomande“, nije bilo ni redovne ishrane. Na bloku je bilo najviše Francuza i Belgijanaca, koji su dobijali pakete međunarodnog Crvenog krsta. Bio je sa nama, dobro se

sećam, i jedan veoma ugojeni Čeh. Posmatrali su ga kao čudo i opipavali ga. U baraci smo, u najtežem položaju, bili nekoliko ruskih oficira i ja. Pakete nismo dobijali, a kako su dani odmicali ishrana je bila sve slabija. U aprilu, hleb više nismo dobijali, pa se celodnevna hrana svodila na pola litra ili litar supe. Svake noći slušali smo topovsku paljbu. Osećali smo da je kraj zlopaćenja blizu. Tako smo lakše podnosili glad koja nas je sve više mučila. Sredinom aprila, barake su podrhtavale od topovske kanonade.

OSLOBOĐENJE

Esesovci su nas 22. ili 23. aprila izvele pred zidine Dahaua. Svaki zatočenik dobio je papirnatu vreću za spavanje i paket hrane međunarodnog Crvenog krsta, veličine kutije za cipele. Prvo su nas smestili u putničke vagona, u kojima smo stigli do Minhena, a potom su nas premestili u teretne i vagona za stoku.

Nismo znali kuda i zašto nas vode. Tek sam 1998. godine, dakle posle 53 godine (prilikom posete jedne saradnice Instituta iz Minhena, koji izučava istoriju logora Dahau) saznao da su nas, po Himlerovom naređenju, vodili na streljanje. Srećom, naš transport, sa oko dve i po hiljade ljudi (prema njenom kazivanju bilo nas je 5.000!), nije stigao na odredište. Napredovanje savezničke vojske je to osujetilo. Prekinuto je napajanje vodova strujom, pa je električna lokomotiva, koja nas je vukla, zaustavljena pored reke Isar. S desne strane reke nalazilo se mesto Sefeld, a sa leve Mitensvald. Vojnici koji su nas pratili nisu bili SS-ovci, ili bar nisu bili obučeni u njihove uniforme. Najpre su nas gonili do mesta Sefeld, pa vratili na obalu reke Isar. Jedan broj zatočenika, među kojima sam bio i ja, pokušao je da se odvoji od transporta. Hteli smo da se popnemo na brežuljak, visok oko 150 metara, da se sakrijemo u šumi i da tamo dočekamo oslobođenje. Stražari su pucali za nama. Iako slabi, uspeali smo da se popnemo na brdo i da, jedan Poljak i ja, uđemo u neku brvnaru.

Sledeći dan i sledeću noć nije bilo lako preživeti. Prvo, u brvnaru su upadali nemački oficiri i vojnici, s uperenim oružjem u nas, povlačeći se pred protivnikom koji je brzo nadirao. Svakih 10 – 15 minuta smenjivali su se nemački oficiri i vojnici. Videli su nas, mogli su da nas ubiju, ali nisu; a drugo, saveznička vojska je minobacačkom vatrom čistila teren pred sobom. Minobacačka vatra se približavala. Granate su fijukale i padale u neposrednoj blizini. Tek kad se

minobacačka vatra udaljila od brvnare, shvatili smo da smo i ovu opasnost preživeli!

Sačekali smo svanuće. Narednog jutra, spustili smo se iz brvnare na drum pored reke. Tamo smo, sa jedne strane drumu, zatekli bele, a sa druge strane crne američke vojnike. Kad sam stigao do grupe belih vojnika, rekao sam čega sam se dosetio na engleskom: „Hau du ju du?“ (Kako ste?). Jedan je nešto promrmljao, otišao do prikolice džipa, izvadio konzervu hemendeksa i tutnuo mi je u ruku. Pogledao sam ga i pokazao da sam žedan. Opet se okrenuo, prišao prikolici, izvadio drugu konzervu, razblažio njen sadržaj vrućom vodom i – dobio sam kakao.

PRVI DANI SLOBODE I POVRATAK

Američke vojne vlasti uputile su logoraše u jednu kasarnu neda-leko od mesta Mitensvald. Tamo sam se ponovo sreo sa drugovima iz Komaroma sa kojima sam se smestio u jednoj sobi kasarne. U tavan-skom prostoru našli smo odeću nemačkih trupa, u koju smo se presvukli bacivši logorašku odeću. Kretali smo se slobodno, i u ka-sarni i van nje, koliko nam je snaga dozvoljavala. Dobijali smo i sle-dovanje duvana – jednu ili dve kutije cigareta nedeljno. Dosta pro-blema imali smo sa ishranom. Naime, američke vojne vlasti omogu-ćavale su da se hranimo u vojničkoj kantini. Međutim, izgladneli, preživeli logoraši navalili su na kaloričnu i masnu hranu, koju njihovi iscrpljeni organizmi nisu mogli da savladaju. Od nas 18, samo tro-četvoro nisu dospeli u bolnicu. Polovina grupe umrla je posle oslo-bođenja zbog hrane. Mene, priznajem, nije spasila pamet, uzdržanost ili neko drugo „junaštvo“. Pošao sam u kantine zajedno sa mojim drugovima, ali na samom ulazu pozlilo mi je od mirisa hrane. Nisam mogao da uđem.

Nevolje sa hranom rešili smo na poseban način. U krugu kasarne otkrili smo trapove sa krompirom. U sobi u kojoj smo spavali imali smo peć. Na tavanu smo pronašli začine. Za sledovane cigarete smo, u varošici Mitensvald, od stanovnika nabavljali velike konzerve govedeg mesa. Vili Gros iz Budimpešte i ja kuvali smo supe od krompira i go-vedeg mesa.

Drugog dana boravka u kasarni (još nisam bio zamenio robija-ško odelo, a nisam imao ni 42 kilograma), hodajući po dvorištu, ugle-dao sam Karla Feldšera, druga iz novosadskog Hašomer haccaira. Bio je lepo obučen, izgledao je kao u vreme našeg nekadašnjeg druženja.

Pošao sam prema njemu, radostan što ga vidim i pozvao ga po nadimku koji smo samo mi, njegovi bliski prijatelji znali: „Felo, Felo!“ Zastao je, uperio pogled u mene, dugo posmatrao i najzad upitao: „A ko ste vi?“ „Pa zar me ne prepoznaješ? Ja sam Jehuda“, i suze su mi potekle... I njemu potekoše suze. Zagrlili smo se i dugo pričali. Rekao mi je, pored ostalog, da je bio i u kasarni u Garmišpartenkirhenu i da se tamo nalazi Eli Ordentlih sa mlađim bratom, takođe iz novosadskog kena. Obavestio me je da u toj kasarni ima oslobođenih partizana iz raznih logora. Oni su formirali „Titovu četvu“. Ova informacija me je podstakla da, mesec dana kasnije, kada sam ojačao, napustim kasarnu pored Mitenvalda i pređem u Garmišpartenkirchen, da se priključim četi.

U Jugoslaviju, u Novi Sad, vratio sam se zajedno sa Feldšerom, Eli Ordentlihom i pripadnicima Titove čete, sredinom avgusta 1945. godine.